

Etty Hillesum in weerwil van het Joodse vraagstuk

Onder redactie van

Klaas A.D. Smelik

Marja Clement

Meins G.S. Coetsier

Gerrit Van Oord

Jurjen Wiersma

Garant

Antwerpen-Apeldoorn

Andermans veren

Hoe Etty Hillesum leentjebuurt speelde bij Albert Verwey en Simon Vestdijk

Gerrit Van Oord

Ter herinnering aan Fulvio C. Manara
(1958-2016)

Uitgaande van twee versregels van de dichter Verwey heb ik een aantal teksten bekeken uit het decennium vóór het ontstaan van Etty Hillesums dagboek. Ik was erop uit aanknopingspunten te vinden, die voor de interpretatie van enkele belangrijke thema's in het dagboek van nut kunnen zijn. Mijn leidraad was de vraag: hoe ging Hillesum om met de teksten van twee van de talrijke auteurs die in haar aantekeningen een plaats hebben kregen. Behalve bij het werk van Albert Verwey heb ik mijn licht opgestoken bij dat van Simon Vestdijk. De resultaten van dit rondkijken worden hieronder aangeboden. Een plezierig bijverschijnsel is dat er ook iets doorschemert van Hillesums tijd en omgeving.

In deze bijdrage komen de volgende onderwerpen aan de orde:

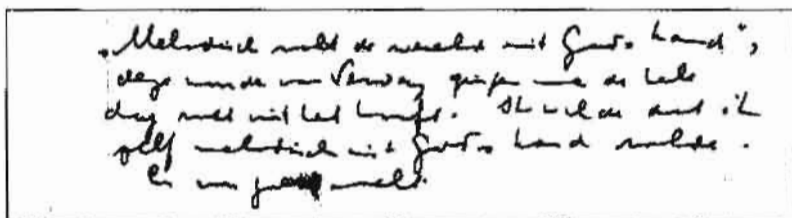
1. Verweys versregel in Cahier I;
2. het ontstaan van het gedicht van de 'grijze Tachtiger'¹;
3. waar Hillesum de tekst had gelezen;
4. de inhoud van het gedicht;
5. het motief Chaos;
6. Simon Vestdijk en Etty Hillesum.

¹ De uitdrukking is van Menno ter Braak.

1. Een citaat juist of niet juist geciteerd?

In de laatste alinea van de aantekening waarmee Etty Hillesum op zondag 9 maart 1941 haar eerste dagboekcahier begint, noteert zij een aantal woorden uit een bekend gelegenheidsgedicht van Albert Verwey²: 'Melodisch rolt de wereld uit Gods hand'. Deze woorden, schrijft zij, 'gingen me de hele dag niet uit het hoofd' en zij voegt daaraan de wens toe dat zij graag zelf 'melodisch uit Gods hand zou rollen'.

Gewoonlijk wordt aangenomen dat Hillesum de tekst citeert en dat is verklaarbaar, want zij zet de zeven woorden van Verwey immers tussen aanhalingstekens, zoals uit het hier weergegeven fragment³ blijkt:

Fragment uit de dagboeken van Etty Hillesum.

Dit is de transcriptie:

„Melodisch rolt de wereld uit Gods hand“, deze woorden van Verwey gingen me de hele dag niet uit het hoofd. Ik wilde dat ik zelf melodisch uit Gods hand rolde.

En nou goede nacht.⁴

Verwey gebruikt in zijn gedicht dezelfde woorden, maar bij hem staan ze in een andere volgorde en verdeeld over twee versregels:

... De wereld is verworden.

Zij rolt niet meer melodisch uit Gods hand.⁵

2 Albert Verweij (1865-1937) was dichter, essayist en vertaler, voor meer bio/bibliografische gegevens zie de website van de digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren; daar ook zeer veel werken van en over Verwey.

3 Manuscript van Cahier 1, pagina 10. De originelen worden bewaard in het Joods Historisch Museum te Amsterdam.

4 *Het Werk*, 7; zondag 9 maart 1941.

5 *Oorspronkelijke Gedichten*, II, 567. Het zijn de openingsverzen van de eerste stanza (vs 27-34). De volledige tekst is opgenomen als bijlage bij dit artikel.

Het zal de lezer zijn opgevallen dat de dichter met de woorden 'niet meer' het tegendeel uitdrukt van wat Hillesum in haar versie betoogt.

In het gedicht gebruikt Verwey enkele motieven die we ook in de dagboeken van Etty Hillesum tegenkomen. Daarmee wil niet gezegd zijn dat zij die klip en klaar uit Verwey heeft overgenomen, maar dat we misschien eerder moeten denken aan wat in de psychologie *internalisatie* wordt genoemd. Hillesum had over dit opnemen en integreren een duidelijke mening. Dat blijkt als zij noteert hoe zij Rilke leest:

Langzaam maar zeker zuig ik het in me op, de laatste maanden, de man en zijn werk en zijn leven: Rilke. En dit is misschien de enige goede manier om je met literatuur, studie, mensen of wat dan ook bezig te houden: je vol te zuigen, heel langzaam dat onderin je te laten groeien, tot het ergens een stuk van jezelf wordt.⁶

Behalve 'opzuigen' gebruikt zij het werkwoord 'opnemen'⁷ om haar relatie tot literatuur én tot anderen te definiëren. Beide werkwoorden verwijzen naar het motief binnen- en buitenwereld. Ik kom daarop nog terug, maar nu eerst enige achtergrond bij het gedicht van Verwey.

2. 'Honestum petimus usque': ontstaan, compositie, uitvoering⁸

De Senaat van het Amsterdamsch Studentencorps had de dichter in 1936 verzocht een tekst te schrijven ter gelegenheid van het 61ste lustrum van de Universiteit dat in 1937 zou worden gevierd. Voor de titel van het gedicht had hij zich laten inspireren door het devies van het Corps: 'Honestum petimus usque' – Wij streven naar het eervolle. Het gedicht werd door de componist Henk Badings (1907-1987) bewerkt tot een cantate voor sopraansolo, koor en orkest⁹. Volgens recensent Wolf heeft 'Badings

6 *Het Werk*, 328; woensdag 1 april 1942.

7 Vgl. *Het Werk*, 337; 4 april 1942: Ik houd me eigenlijk ononderbroken met hem [Rilke] bezig, dat gaat zo helemaal vanzelf, ik heb dat vroeger nooit zo gekend, het volledig in zich opnemen van een schrijver, een vergroeiën er mee.

8 De Verwey-onderzoekster Annette van Dijk was zo vriendelijk mij op de hoogte te stellen van het verschijnen van haar bijdrage aan een boek over 'Levenskunst', waarin Etty Hillesum het gedicht van Albert Verwey uitgebreid citeert. Het hoofdstuk, getiteld 'Honestum petimus usque': Etty Hillesum en Albert Verwey', zal verschijnen in de winter van 2016-2017. Helaas kon ik haar interessante bevindingen niet meer in dit artikel verwerken.

9 Op de titelpagina van de partituur: 'Honestum petimus usque. Cantate voor Sopraan-Solo met 'Tweestemmig Vrouwenkoor, Eenstemmig Mannenkoor en Klein orkest'.

[...] Verwey's gedicht tot eene waarlijk grootsche kompositie verwerkt¹⁰. En van zijn kant veel lof ook voor de twintigjarige studente-sopraan Engelen de Booy¹¹, het koor en het Sweelinck-orkest. De uitvoering vond op maandagavond 28 juni 1937 onder zeer grote belangstelling plaats in de bijna volle Grote Zaal van het Concertgebouw te Amsterdam, duurde vijftientig minuten en was volgens de genoemde recensent het hoogtepunt van de lustrumweek. De dichter heeft de uitvoering van de cantate niet meer kunnen meemaken. Hij overleed enkele maanden daarvoor op maandag 8 maart 1937 in Noordwijk.

Het ligt voor de hand de vraag te stellen of Ety Hillesum de uitvoering heeft bijgewoond. Zij studeerde immers sinds het najaar van 1932 aan de Universiteit van Amsterdam¹² en was bovendien in muziek geïnteresseerd¹³. Zij kwam in maart 1937 in de Gabriël Metsustraat¹⁴ wonen, op een steenworp afstand van het Concertgebouw. Er zijn in haar nagelaten geschriften echter geen sporen die erop wijzen dat zij in die dagen van Verwey's overlijden had vernomen, noch van de uitvoering van de cantate. Het lijkt me onwaarschijnlijk dat zij hiervan niet op de hoogte is geweest, maar aangezien zij in haar dagboeken bijzonder weinig herinneringen voorafgaande aan de 'schrijffaren' 1941-1942 heeft vermeld, en de tot op heden gevonden brieven geen informatie bevatten, laat ik het hierbij.

3. Waar las Hillesum de tekst?

'Honestum petimus usque' werd door de bezorgers van Verwey's dichtwerk opgenomen in band twee van de uitgave¹⁵ *Oorspronkelijke Gedichten 1914-1937*, deel III, afdeling 'Uit de laatste jaren. Ongebundeld en nagelaten', waarin het met drie andere gedichten als laatste werk is ondergebracht in het tweede hoofdstuk, dat door de bezorgers 'Tijdgedichten (1929-1936)' werd genoemd. De eerste drie gedichten zijn: 'De Ware Staat'¹⁶,

10 Vgl. de lovende bespreking van N.H. Wolf, 'Sweelinck-Concert', in *De Kunst: Een Algemeen Geïllustreerd en Artistiek Weekblad*, 28re Jaargang, 3 Juli 1937, 89-90.

11 Engeline Petronella de Booy (1918-2007).

12 De officiële naam was 'Gemeentelijke Universiteit'; vanaf 1971 werd dat Universiteit van Amsterdam. De universiteit kon nu in autonomie haar hoogleraren benoemen, een bevoegdheid die voorheen bij de gemeenteraad had gelegen.

13 *Het Werk*, 34: woensdagochtend 19 maart 1941: Ik betrap mezelf op een behoefte aan muziek. Ik schijn niet onmuzikaal te zijn, ben altijd zeer gegrepen als ik eenmaal muziek hoor [...]

14 Vgl. de 'Biografie van Ety Hillesum (1914-1943)' door Klaas A.D. Smelik, *Het Werk*, xiv.

15 Uitgegeven door Querido & Mees, Amsterdam, 1938.

16 Eerst gepubliceerd in *Leiding* 1 (1930), 11-12.

'De Dichter en het Derde Rijk'¹⁷ en 'Tot de Sluiters van Grenzen'. In alle gevallen gaat het om werk waarin een direct verband wordt gelegd met de maatschappelijk-politieke situatie in de jaren 1930. De bezorgers gaan niet in op het verband met de gebeurtenissen in Duitsland, in tegenstelling tot Menno ter Braak, die zijn recensie over 'De Dichter en het Derde Rijk', besluit met: 'Het strekt Verwey tot eer, dat dit gedicht hem in een naburig land in een concentratiekamp zou hebben gebracht'¹⁸.

In de kritische editie van Hillesums dagboeken wordt bij de woorden van Verwey een noot opgenomen, waarin geen uitsluitel wordt gegeven over de vraag of zij de genoemde tweedelige editie van Verweys dichtwerk heeft geraadpleegd. Ik ga er in deze bijdrage vanuit dat zij het gedicht daarin heeft gelezen. De periode tussen het overlijden van de dichter in 1937 en de publicatie van de verzameling in 1938 maakt het onwaarschijnlijk dat het elders, bijvoorbeeld in een tijdschrift, zou zijn verschenen. Niettemin wil ik niet uitsluiten dat Hillesum de versregels in een andere bron is tegengekomen. Men zou kunnen denken aan de mogelijkheid dat zij het programma van de uitvoering van het muziekstuk op 28 juni 1937 in handen heeft gehad; denkbaar is ook dat zij het gedicht in een Amsterdams studententijdschrift heeft gelezen. Het gaat in beide gevallen om gissingen, want ik heb helaas niet kunnen verifiëren of het gedicht ook inderdaad in één van deze vormen is gepubliceerd. Het leek mij ook denkbaar dat zij 'Honestum' had gelezen in een tekst van Simon Vestdijk, die zich uitgebreid met het werk van de Noordwijkse dichter heeft ingelaten en in 1939 een studie over hem heeft gepubliceerd¹⁹. Deze veronderstelling vindt haar ratio in het feit dat Hillesum Vestdijk heeft gelezen en daarvan getuigenis aflegt in haar dagboek. Het is echter gebleken dat het gedicht in de Verwey-studie niet aan de orde komt. Vestdijk wordt in de laatste paragraaf van deze bijdrage opnieuw ter sprake gebracht; nu eerst aandacht voor het gedicht.

Albert Verwey (1924)

17 Het was eerst als zelfstandige uitgave verschenen: Albert Verwey, *De dichter en het Derde Rijk. Een gedicht*, Santpoort: Uitgeverij C.A. Mees, 1936.

18 Menno ter Braak, 'Verwey's vierde Rijk', in *Verzameld Werk*, deel 6, 1950, 223-230.

19 S. Vestdijk, *Albert Verwey en de Idee*, Amsterdam: Polak en Van Gennep, 1965. De eerste druk van deze uitgave verscheen in 1939 bij uitgeverij A.A.M. Stols, Rijswijk (Z.H.). In 1935 verscheen een eerste korte versie in het tijdschrift *Forum* 4 (1935), 610-629.

4. Het gedicht 'Honestum petimus usque'

Verweys gedicht gaat over de gebeurtenissen in Europa, die hem zorgen baren. Hij signaleert in zijn omgeving een groeiende angst en onrust over de politieke ontwikkelingen in Duitsland en Italië. Hij roept in zijn gedicht op tot een verandering van mentaliteit, tot verbroedering en samenwerking, tot verzet tegen de om zich heen grijpende haat, agressie en intolerantie, die onvermoeibaar werden aangemoedigd en in daden omgezet door de leiders en volgelingen van nationalistische ideologieën. Verwey leek een ideaal van geweldloosheid als grondslag voor de maatschappelijke orde te bepleiten. Of de jonge studente Etty Hillesum toen al gegrepen was door de irenische opvattingen van Verwey, kunnen wij onmogelijk achterhalen. Pas in de periode van het dagboek lijkt er een zekere analogie te zijn ontstaan tussen de denkbeelden van de dichter en die van de dagboekauteur.

Het gedicht bestaat uit 88 versregels, die zijn verdeeld over 15 strofen van thematisch bepaalde, afwisselende lengte. Verwey laat de 1e en de 3e strofe typografisch inspringen: ze bevatten respectievelijk achttien en vier verzen, waarin de Ik-figuur zich tot de lezer richt. De tweede en de vierde strofe zijn algemeen beschouwend-analyserend van aard. In versregel 35 – in de zesde strofe – wordt de persoonsvorm 'wij' geïntroduceerd en die zal enige tijd aan het woord blijven. De zevende en negende zijn disticha met elk een specifieke taak. Het laatste wordt gevolgd door een groep van zes kwatrijnen, waarin de dichter zich met de voornaamwoorden 'uw' en 'ge' direct tot de lezer richt. Met de andere drie hierboven genoemde gedichten deelt 'Honestum' een prevalerend narratief karakter, ook al duiken hier en daar lyrische elementen op.

Na deze uiterlijke en communicatieve kenmerken kunnen we ons nu richten op wat er in het gedicht gebeurt. De eerste strofe opent met de striemende wind, de gewelddadige 'Stormwind'²⁰ die blindde... (v. 12), die het land geselt en jaagt om het huis van de ik-persoon, die zo beangstigd raakt, dat hij binnen de beschuttende muren van zijn woning blijft en zich niet op straat waagt, zelfs niet voor een bezoek aan de bureu. Na enkele verzen wordt duidelijk dat het natuurgeweld een beeld is voor het onheilspellende politieke klimaat dat woedt in enkele Europese landen. Verwey heeft daarbij ongetwijfeld Duitsland en Italië op het oog. Deze staten werden geleid door personages die hij in het gedicht 'Tot de sluiters van grenzen' aanduidt met de term 'volksprofeet'²¹. De naam van de Duitse 'profeet', Hitler, noteert Hillesum op 10 juli 1942²² niet zozeer van-

20 Het is gewaagd een verband te zien, maar Hillesum schrijft op 14 december 1941: 'Hoe vind je die storm om het huis, kleine meid? Vanuit m'n veilige kamer durf ik de storm nooit uit de volheid van m'n hart te prijzen, er is dan iets niet in de haak. Pas als je er middenin loopt en haar trotseert, dan mag je pas zeggen, hoe heerlijk je haar vindt.' *Het Werk*, 191.

21 *Oorspronkelijke Gedichten*, II, 565.

22 *Het Werk*, 510. In de cahiers komt de naam slechts één keer voor.

wege zijn profetische eigenschappen, maar om hem in historisch perspectief te plaatsen, waardoor hij dictator onder dictators wordt. In die dagen kon men dat nog schrijven, enkele jaren later niet meer.

Ondanks de angst die de meesten heeft bevangen, moet de Ik-figuur tot zijn 'schaamte' (v. 18) constateren: 'Eén kleine vogel / Wilde niet zwijgen' (vv. 10-11). Dit motief – de enkeling die zich bij de schijnbare overmacht niet neerlegt en handelt – wordt in het vervolg van het gedicht uitgewerkt en zal uiteindelijk van essentieel belang blijken om de angst te overwinnen.

De tweede strofe opent met de constatering dat er iets bestaat nog veel erger dan de wispelturige en gewelddadige natuur: de daden van de mens:

De storm in de natuur is niet zo vreselijk / Als de ver dwaasdheid van de mens.

Wat de 'ver dwaasdheid' van de mens aanricht, is echter vele malen ernstiger:

De wonden die zij slaat zijn ongeneeslijk. / Aan haat en nijd is nergens grens.

De samenleving wordt door 'Schone bevolkingen'²³ [die] werden tot horden' ontredderd en uiteengerukt. De dichter vervolgt met een heldere samenvatting van de gevolgen daarvan: het ontstaan van rechteloosheid, waardoor 'het recht' van de sterkste zegeviert, ten slotte uitlopend op de vernietiging van de samenleving:

Het vast geground verband van allen samen / Spatte uit zijn voegen en er is geen wet.

De omstandigheden zijn nu zo precair geworden dat de dichter ze in strofe zes aanduidt met het woord 'chaos' (v. 46). Met de motieven 'chaos' en 'leed' in een retorische vraag bewerkt Verwey de overgang:

Wie is zo sterk dat hij de chaos temt?
Wie kan het leed zien zonder schreiende ogen?

23 Het beeld verwijst naar de toen in Europa van oudsher zeer bewonderde Duitse cultuur. Voor Verwey en vele anderen was het onbegrijpelijk hoe uit die traditie de genoemde 'horden' konden ontstaan. Als na de oorlog bekend wordt dat de gruweldaden door aanzienlijk meer Duitsers waren bedreven dan aanvankelijk werd aangenomen, zal deze paradox nog decennia lang blijven opspelen.

Hij geeft – als een soort remedie – het volgende antwoord: de weerstand ontstaat in het individu, dat in gemeenschap met de andere individuen, in een 'Gij en wij saam', tot handelen komt en een context van hoop en vertrouwen schept. Samen beogen zij 'het vast geground verband' (v. 31) weer terug te winnen. De rest van het gedicht wordt gewijd aan de 'hoop van straks te bouwen', gevoed door 'wie waarlijk leeft', want die heeft in zijn hart 'Ene onvernietigbare veer, / Eén stille kracht die iedre weerstand tart' (vv. 61-62). Bij het motief 'stille kracht', die de dichter in het innerlijk van het individu situeert, kunnen we, ten eerste, verwijzen naar wat Vestdijk definieert als het *Idee* bij Verwey; we zien het hier in actie. Ten tweede leidt het ons naar een belangrijk begrip van Spinoza: 'conatus'²⁴. Deze verwijzing is zeker niet toevallig, want Verwey koesterde een grote bewondering voor de filosoof en was niet alleen goed thuis in diens werk, maar wijdde aan hem ook een aantal gedichten.

Om de chaos te beteugelen en het leed te lenigen komt het aan op elk mens afzonderlijk, die het zijn taak weet bij te dragen aan de constructie van het geheel van de samenleving. Verwey verwacht van de massa's geen heil. Hij legt het zwaartepunt bij het individu, bij de enkele mens die zijn kleine, maar mensheid reddende taak uitvoert. We zijn daarmee gekomen aan de laatste twee kwatrijnen, waarin de individuen zijn aaneengesmeed tot een volk, niet aangevoerd door een profeet, of door een *völkische* ideologie, maar door de wil van elk mens de handen ineen te slaan.

Als dan elkeen in eigen kring
 Zo werkt, strek dan uw handen uit
 En reikt ze tot in grootre ring
 De bond van broederschap zich sluit.

Sluit aan tot ge als enig volk
 De tijd weerstaat die rukt en rijt.
 Ontredt aan wolk en warrelkolk
 De schoonheid van een nieuwe tijd.

Is het toeval dat we het motief van de 'nieuwe tijd' ook tegenkomen in het dagboek? Op 20 juli 1942 schrijft Hillesum:

Ik wil zo graag blijven leven om de nieuwe tijd te helpen voorbereiden en om dat onverwoestbare in mij behouden over te dragen naar de nieuwe tijd, die zeker zal komen, ze groeit immers al in mij, iedere dag, ik voel het toch?²⁵

24 'Elk ding tracht, voorzover het op zichzelf bestaat, in zijn bestaan te volharden.' Spinoza, *Ethica* III, propositie 6. Vertaling Nico van Suchtelen.

25 *Het Werk*, 526.

Bedoelt zij dat zij de wereld binnen en buiten haar steeds sterker als een eenheid ervaart? Naar die ontologische eenheid verwijst immers de betekenis van de Rilkeaanse term³².

Hillesum schrijft deze aantekening ruim voorbij de helft van het vijfde cahier, waarin zij slechts twee keer aan 'chaos' refereert, en wel na dit citaat van Rilke, op 23 maart en 1 april 1942. Vergeleken met het gebruik van 'chaos' in de eerste drie cahiers lijkt het begrip in deze fase een minder zware lading te hebben. Heeft Hillesum zich op het pad van het 'melodisch uit Gods hand rollen' begeven? In de volgende paragraaf komt 'chaos' meer in detail ter sprake.

5. Het motief 'chaos'

In het dagboek van Hillesum noch in het gedicht van Verwey staan de woorden op zichzelf, maar vormen meer of minder dichte netwerken³³, waarbinnen zij functioneren, de omgeving waaraan zij betekenis ontleen. In het gedicht 'Honestum' zijn we op een aantal woorden gestuit, die in de dagboeken van Etty Hillesum een bijzondere betekenis hebben. De motieven 'angst', 'binnen- en buitenwereld', 'leed' en 'individu-massa' zijn hierboven al ter sprake gekomen. In deze paragraaf bespreek ik het motief 'chaos', dat door Verwey drie keer wordt gebruikt, en in alle gevallen is gerelateerd aan het domein van de buitenwereld. In Hillesums dagboek speelt het begrip reeds vanaf de eerste bladzijden een rol van grote betekenis, maar verwijst overwegend naar de binnenwereld, ofwel naar haar innerlijk.

De door Hillesum gebruikte woorden van Verwey, waarmee deze bijdrage begint, zijn het spiegelbeeld van het hieronder nader te bepalen begrip 'chaos'. Het uitgesproken verlangen naar de gevoelstoestand, waarnaar zij verwijst met 'melodisch', is te verstaan als de regenhangar van chaos, namelijk 'orde'. Hieraan kunnen worden verbonden het motief 'discipline' en het thema 'schrijven'³⁴. Hier wordt alleen het motief 'chaos' uitgewerkt.

Chaos

Vooraf de term 'chaos' heeft de aandacht van Hillesum-beschouwers getrokken en in de literatuur over het dagboek een zekere reputatie verworven. Een eerste behandeling

32 Het woord, een *hapax*, heeft een omvangrijke secundaire literatuur gegenereerd.

33 Verwey zag zijn dichtwerk als deel van een groter geheel, waarin elk woord, elke zin, elk gedicht, elk boek zijn plaats had.

34 Ik maak onderscheid tussen motief, een terugkerend element in de tekst, en thema, een element dat de *hele* tekst doortrekt.

vinden we in de uitgebreide bespreking van honderd woorden uit Hillesums 'levensbeschouwend idioom' van de auteurs Ton Jorna en Denise de Costa uit 1999³⁵. Ria van den Brandt bespreekt in haar boek *Denken met Etty Hillesum* twaalf sleutelwoorden uit Hillesums vocabulaire en opent met het begrip 'chaos'. Haar werk is niet, zoals Jorna / De Costa, alfabetisch opgezet, maar volgt een door de auteur vastgestelde innerlijke samenhang, waarvan men een goede indruk krijgt door de hoofdstuktitels en hun openvolging te bekijken: 1. Chaos, 2. Discipline, 3. Schrijven, 4. Lezen³⁶.

Behalve naar deze twee Nederlandse studies verwijs ik heel kort nog naar twee monografieën. De Engelse auteur Patrick Woodhouse³⁷ begint zijn exposé met het begrip 'chaos', dat wordt vertaald als 'disorder' en verankerd in de als desastreus beschreven familie-omgeving van de Hillesums. Deze uiteenzetting in het eerste hoofdstuk dient als basis voor een argumentatief parcours, dat via een Godsbeeld *in crescendo*, ten slotte op een bijna-bekering uitloopt.

De Italiaanse auteur Alessandro Barban³⁸, prior van de monnikenorde in Camaldoli bij Arezzo (Toscane), volgt in zijn boek over Etty Hillesum een soortgelijke werkwijze. Ook hier wordt het begrip in het eerste hoofdstuk behandeld en verwijst het naar de in zeer duistere tinten geschilderde familiesituatie. De ouders worden gekarakteriseerd als volledig onbekwame, door 'chaos' bevangen opvoeders en verantwoordelijk gesteld voor de psychische instabiliteit van de kinderen. De auteur laat in zijn boek zien hoe Etty Hillesum, volgens zijn interpretatie, de weg uit de diepe duisternis, uit de 'chaos', naar het licht heeft afgelegd.

In Woodhouse en Barban wordt de remedie voor chaos gezocht in een religieuze wending, die Hillesum zeer dicht in de buurt brengt van de acceptatie van een transcendentiaal Godsbeeld³⁹. Het hoeft geen betoog dat beide auteurs zich voor hun uiteenzettingen vrijwel uitsluitend op het dagboek baseren.

35 Ton Jorna & Denise de Costa, *Van aandacht en adem tot ziel en zin: Honderd woorden uit het levensbeschouwend idioom van Etty Hillesum*, Utrecht: Kwadraat, 1999. De term 'chaos', 94-100, is van de hand van Jorna, terwijl De Costa het lemma 'vorm', 468-474, heeft behandeld. Behalve 'levensbeschouwend idioom' spreken zij ook van 'het idioom van het innerlijk' (13). Waarom men in de ondertitel niet heeft gekozen voor het adjectief 'levensbeschouwelijk' is mij niet duidelijk.

36 Gevolgd door: 5. Oorlog, 6. Verzet, 7. God, 8. Getuigen, 10. Lichaam, 11. Liefde, 12. Leven. Zie Ria van den Brandt, *Denken met Etty Hillesum*, Zoetermeer: Meinema, 2006. Geactualiseerde uitgave: *Sleeds een ander uitzicht*, Berne Media: Heeswijk, 2014.

37 Patrick Woodhouse, *Etty Hillesum: A Life Transformed*, London: Continuum, 2009.

38 Alessandro Barban & Antonio Carlo dall'Acqua, *Etty Hillesum: Osare Dio: Bisogna osare dire che si crede osar pronunciare il nome di Dio*, Assisi: Cittadella editrice, 2012.

39 Het thema wordt ook door Klaas A.D. Smelik behandeld in zijn essay *Il concetto di Dio in Etty Hillesum*, Sant'Oreste: Apeiron Editori, 2014. Smelik heeft niet dezelfde finaliteit als Woodhouse en Barban, maar maakt daarentegen duidelijk dat Hillesums Godsbeeld niet statisch noch eenduidig is, en allerminst uitloopt op iets als een 'bekering'.

Nu eerst meer gegevens over de aanwezigheid van de term 'chaos' in het dagboek⁴⁰. Hillesum gebruikt in 35 dagboek aantekeningen het substantief 'chaos' of een variant, het adjectief of een bijwoord, in totaal 51 keer⁴¹. In enkele gevallen, bijvoorbeeld op 30 november 1941, als zij schrijft over het bezoek van haar vader, gebruikt zij vijf keer het woord 'chaos'. Ton Jorna merkt op dat de frequentie aan het begin van het dagboek hoog is, maar in de loop van de maanden sterk afneemt. De volgende telling bevestigt dit: Cahier i: 16 (+ 1); ii: 11 (+ 1); iii: 4 (+ 4); iv: 6 (+ 2); v: 2; vi: 0; vii: nvt; viii: 0; ix: 2; x: 1; xi: 1. Hieruit blijkt dat de hoogste frequentie in de eerste drie cahiers wordt bereikt, en dat zegt iets over het belang van dit motief in die fase in het leven van de schrijfster. Maar wat Hillesum beoogde met het begrip 'chaos', is een vraag die alleen wij ons kunnen stellen. We geven ermee aan dat wij ons in een radicaal andere positie bevinden dan de schrijfster van het dagboek. Hillesum beweegt zich zo gezegd binnen de grenzen van het begrip 'chaos', waarvan de concrete inhoud haar innerlijke leven en haar gevoelens direct beroert. Wij, latere lezers en onderzoekers, bevinden ons, analyserend en beschrijvend, als het ware buiten de grenzen van het begrip. Beide posities verschillen wezenlijk van elkaar en 'produceren' derhalve ook kennis van zeer verschillende aard.

Uit mijn opmerkingen aan het eind van de vorige paragraaf was al duidelijk geworden dat Hillesum een onderscheid maakt tussen een binnen- en een buitenwereld. Zij volgt daarmee een premisse die ten grondslag lag aan Spiers activiteit als psycho-chiroloog: dat het op basis van de bestudering van de hand – het 'lezen van het tweede gezicht', mogelijk was, met behulp van een 'therapie', gunstige invloed uit te oefenen op psyche van degene aan wie de hand toebehoort. Hillesums gebruik van locuties als 'innerlijke chaos'⁴² en 'uiterlijke chaos'⁴³ vindt zijn rechtvaardiging in Spiers normatieve uitgangspunten. Voor 'uiterlijke chaos' kunnen we verwijzen naar de huishouding in Deventer⁴⁴ en de burlen van de Joodse Raad⁴⁵.

Het primaat ligt voor Hillesum onmiskenbaar bij de eerste, de psychologische en in het subject te lokaliseren chaos. We kunnen proberen op de betekenis hiervan wat meer greep te krijgen door te kijken naar de synoniemen die zij gebruikt. In een aantekening van Spier treft zij de termen 'schwankend' en 'onsicher' aan, als kenmerkend voor de

40 De term komt in de Hillesums brieven slechts tweemaal voor en deze gevallen zijn voor mijn analyse niet relevant. Vgl. *Het Werk*, 572, 596. Volledigheidshalve verwijs ik naar de brief van Riva Hillesum aan haar dochter, waarin zij het woord 'chaos' gebruikt; zij refereert aan de situatie bij de Joodse Raad. *Het Werk*, 705; 21 juli 1942.

41 Een overzicht kan worden geraadpleegd op www.academia.eu onder de titel: 'Een voorlopig overzicht van de term 'chaos' in Etty Hillesums dagboek'. Mogelijk verwijst Hillesum op enkele plaatsen naar het motief 'chaos', zonder het woord expliciet te noemen, maar deze zijn niet in dit onderzoek betrokken.

42 *Het Werk*, 6; 9 maart 1941.

43 *Het Werk*, 84; 8 augustus 1941.

44 *Het Werk*, 204; 20 december 1941.

45 *Het Werk*, 532; 25 juli 1942.

ziel⁴⁶. Verder brengt zij 'nacht en chaos'⁴⁷ op hetzelfde vlak. Even verderop noteert zij: 'psychologische warboel'⁴⁸, en: 'treurigheid en gepieker [...] in een oeverloze treurigheid'⁴⁹; '[...] balanceer ik weer [...] langs depressie en chaos'⁵⁰; 'in vaagheid en onbestemdheid en chaos te verzinken'⁵¹. Het zijn onmiskenbaar negatieve woorden, waarmee zij intuïtief haar gemoedstoestand aanduidt. Het zal niemand verbazen dat deze benauwende druk een sterk verlangen naar evenwicht en harmonie deed ontstaan.

Chaos bij anderen: de ouders van Etty Hillesum

Dat de grenzen tussen innerlijk en uiterlijk met betrekking tot 'chaos' niet absoluut waren, blijkt uit de passages die zij in haar dagboek wijdt aan haar ouders. Zij schrijft dat haar ouders geen 'stelling genomen hebben tegenover de dingen', en merkt op dat haar ouders 'de dingen' ontvlucht zijn, of ze hebben genegeerd. Blijkbaar doelt zij op de opvoeding, als zij meent dat de kinderen geen richtinggevend opvoeding hebben gekregen, te vrij waren. Dit is de conclusie van Ria van den Brandt, die wat Hillesum als chaos aangeeft, in haar ouders verankert; daarmee creëert als het ware een soort psychologische anamnese. Vader Louis Hillesum zou zich hebben onderscheiden door een 'geresigeneerde levensfilosofie' en ter ondersteuning citeert Van den Brandt Hillesum:

"Ogge nebbisj", deze lijfspreuk mijns vaders is eigenlijk de domper op m'n hele jeugd geweest, maar natuurlijk alleen daarom, omdat er in mij een stuk "ogge nebbisj"-levensbeschouwing zit, die toch echt overwonnen moet worden.⁵²

Het is geen opwekkende terugblik op de eigen jeugd. Als we binnen de kaders van het dagboek blijven redeneren, dan kunnen we niet anders doen dan deze woorden respecteren. Niettemin blijkt uit beschikbare dagboek-externe gegevens dat de ouders Hillesum zeer actief en rationeel in het bestaan stonden. Laat ik daarover enkele gegevens verschaffen, die de these van de berustende levensbeschouwing minstens moeten relativeren.

Het gaat om gegevens van vóór het dagboek. Men lette ten eerste op het sterke carrière-bewustzijn van deze docent klassieke talen, die het bracht van leraar te Middelburg

46 *Het Werk*, 28; 17 maart 1941.

47 *Het Werk*, 78; 5 augustus 1941.

48 *Het Werk*, 118; 29 september 1941.

49 *Het Werk*, 123; 3 oktober 1941.

50 *Het Werk*, 125; 3 oktober 1941.

51 *Het Werk*, 168; 30 november 1941.

52 *Het Werk*, 170; 30 november 1941.

tot rector van het Gemeentelijk gymnasium in Deventer. In de laatste betrekking ging hij een belangrijk conflict aan met als inzet de kwaliteit van het onderwijs. Hij won deze slag, daarbij gesteund door het Ministerie van Onderwijs. Hij leidde de school niet alleen jarenlang met succes, maar was ook een gewaardeerd docent, collega en rector⁵³.

Verder kan worden verwezen naar de zeer informatieve biografische gegevens die door de historicus Jaap Meijer begin van de jaren negentig van de vorige eeuw werden verzameld en gepubliceerd. Hij meende dat de dochter in haar dagboek geen recht deed aan de vader⁵⁴.

De combinatie van de termen 'pogrom' en 'vlucht', die in dit verband worden gebruikt⁵⁵, lijken een rationele beslissing van Riva Bernstein om te emigreren uit haar vaderland uit te sluiten. Niettemin waren miljoenen Joden haar voorgegaan in de emigratiebeweging die van 1880 tot 1914 duurde. Natuurlijk waren antisemitisme, vervolgingen en gewelddadige pogroms wezenlijke motieven, maar dit geldt niet minder voor de zeer slechte economische omstandigheden in de gedwongen woongebieden. Net als in onze tijd zijn de vluchtmotieven complex en kan men een emigratiestroom niet tot één oorzaak herleiden. In de sociaal-politieke theorie en de historiografie van de moderne tijd wordt voor dergelijke omstandigheden ook de term 'chaos' gebruikt, met als pendant het begrip 'orde'.

Een tweede element is het gegeven dat Riva Hillesum-Bernstein zonder haar Russische familie in Amsterdam bij haar kersverse echtgenoot Levie Hillesum is gebleven, nadat haar ouders, haar broer en diens vrouw in 1913 naar een voor ons tot op heden onbekend gebleven bestemming waren vertrokken. Wegens het volledig ontbreken van relevante dagboek-externe gegevens omtrent de moeder in de periode van haar huwelijk met Louis Hillesum, van juli 1912 tot het eerste jaar van de Tweede Wereldoorlog, kunnen wij over het karakter van Riva Bernstein daarom weinig tot niets zeggen. Wel dient te worden vermeld dat zij – in de periode dat de Jodenvervolgingen zich intensiverden – pogingen ondernam om met de hulp van de gespecialiseerde advocaat Benno Stokvis haar formele Joodse identiteit te verwijderen, hetgeen aan de veiligheid van het gezin in zeer hoge mate zou hebben bijgedragen⁵⁶.

53 Een beschrijving van deze gebeurtenissen in: H. Vrieling & J.D. van der Molen, *Louis Hillesum: Een portret*, Deventer: Ety Hillesum Centrum, 2006, 25-30.

54 Jaap Meijer, 'Als Maggied vergeten: Doctor Levie Hillesum 1880-1943, de vader van Ety'; idem, 'De Odyssee van een Joods docent: Dr. Levie Hillesum 1911-1924', in: Klaas A.D. Smelik e.a. (red.), *Ety Hillesum in relatie* (Ety Hillesum Studies, 5), Gent: Academia Press, 135-164. Jaap Meijer (1912-1993) was in Winschoten geboren en op diverse manieren en plaatsen met leden van de familie Hillesum in contact gekomen. Vgl. Gerrit Van Oord, 'Eerherstel of terugkeer? Jaap Meijers visie op Levi/Louis Hillesum', in *idem*, 121-134.

55 *Het Werk*, xii.

56 Voor meer details over deze kwestie: Gerrit Van Oord, 'Het vertrek: Een reconstructie van de onverwachte deportatie van de familie Hillesum uit kamp Westerbork op 7 september 1943', in: Ria van den

6. Hillesum leest Vestdijk over Rilke

Hillesum brengt in haar vijfde dagboekcahier Vestdijk ter sprake in verband met Rilke, wiens dichtwerk de Doornse schrijver had bestudeerd. Zij schrijft in haar aantekening van zaterdag 8 maart 1942 over het essay⁵⁷, waarin Vestdijk naar haar mening Rilke ‘op een formalistische manier’ karakteriseert, hetgeen zij ‘zeer onbevredigend’ vond. Het essay, schrijft zij, en dat kunnen we ook als een positieve wending interpreteren, bijvoorbeeld als een leerervaring, maakte haar bewust van haar onzekerheid tegenover Rilke. Vestdijks woorden hebben veel indruk op haar gemaakt, vooral de term ‘gemanieëerd’ blijft in haar hoofd hangen. Zij schrijft in deze aantekening over een gesprek met haar vriendin Ilse Blumenthal over Rilke, waarbij zij van Vestdijks term gebruik maakt. Hillesum vraagt aan Ilse of zij ook niet

Simon Vestdijk (1965)

vindt dat Rilke ‘misschien’ ‘wat gemanieëerd’ zou kunnen zijn. De vriendin repliceert tot Hillesums grote opluchting: ‘O nee, gemanieëerd wordt hij nooit, daarvoor is hij steeds veel te echt’. Enkele dagen later, schrijvend en nadenkend over deze ontmoeting, spreekt zij zichzelf streng toe over dit ‘leentjebuur’ spelen. Zij had immers nagelaten aan Ilse te onthullen waar zij de term had gelezen. Zij was zeer slecht over zichzelf te spreken:

Ik vulde dat woord “gemanieëerd” maar aan, om me bij haar aan te passen, dat is altijd het gemakkelijkste en verder was het ook nog een vorm van plagiaatpleging, klakkeloos aanwenden, wat ik enige dagen geleden bij een ander gelezen had, of ik het daar nu mee eens was of niet.

Het is interessant om te vernemen dat Rilke van zichzelf vond dat hij af en toe wel tot ‘gemanieëerdheid’ in zijn stijl was geraakt. Ten minste als we mogen geloven wat Carl Burckhardt hierover schrijft in zijn beroemde verhaal over de ochtenduren die hij met drie anderen had doorgebracht in een Parijse antiquarische boekhandel. Tijdens de conversatie zou Rilke hebben gezegd: ‘Ik heb altijd een stijl gezocht – soms zelfs tot gema-

Brandt & Klaas A.D. Smelik (red.), *Etty Hillesum in discours* (Etty Hillesum Studies, 3), Gent: Academia Press, 2011, 115-130.

57 *Het Werk*, 284, en de noot op 757. De verwijzing is naar: S. Vestdijk, ‘Rilke als barokkunstenaar’, in *De Vrije Bladen*, jaargang xv, schrift 6. [Den Haag 1938], later opgenomen in *Lier en lancet*, Nijgh en van Dittmar, Rotterdam 1939, 193-274. Vgl. *Het Werk*, 757. Ik heb de derde druk gebruikt, die onder dezelfde titel is verschenen bij Atheneum-Polak & Van Gennep, Amsterdam, 1974, 80-141.

niëreerdheid toe – in een tijd waarin alle grenzen al doorbroken waren⁵⁸. Hillesum heeft van Burckharts novelle helaas geen kennis kunnen nemen. Haar berouwvolle opmerking: 'Ik schaamde me diep'⁵⁹, zou zij dan misschien niet hebben geuit. Of Burckhardt deze passage heeft verzonnen, kan ik niet beoordelen.

De episode Vestdijk laat zien hoe sterk Hillesum onder invloed kon komen van wat zij las, en – dat is het punt – vervolgens ten eigen bate kon aanwenden. Soms werd zij zich van dit gedachtenmechanisme bewust, soms ook niet. Van dit laatste vond ik een ander mooi voorbeeld, opnieuw in verband met Vestdijk.

Op maandagavond 22 juni 1942 begint zij om 9 uur te schrijven aan wat een lange aantekening zal worden. In de voorlaatste alinea komt zij te spreken over haar eigen geprivilegieerde positie en spreekt zij vervolgens over God in dit vaak geciteerde citaat:

Het is het aan zich getrokken hebben van alle krachten, die er in een mens zijn, het is een leven met God en in God en God in mij (ik vind het woord God soms zo primitief, het is toch maar een gelijkenis, een benadering van ons grootste en ononderbrokenste innerlijke avontuur, ik geloof, dat ik het woord "God" niet eens nodig heb, het komt me soms voor als een primitieve oer-klank. Een hulpconstructie.)⁶⁰

Etry Hillesum relateert met de tussen haakjes gezette woorden haar eigen gebruik van het woord 'God'. Zij noemt 'God' in dat deel van dezelfde volzin een 'gelijkenis' en een 'primitieve oer-klank'. Wat zij daar precies mee beoogde te zeggen, is hier niet het thema. Mij interesseert de term die zij vervolgens ter verduidelijking – voor zichzelf – opschrijft: 'hulpconstructie'. Het is opmerkelijk genoeg geen woord uit een literair taalregister, maar maakt deel uit van de bouwkundige terminologie⁶¹. Het woord kwam Vestdijk in de late jaren 1930 te pas, want hij gebruikt het in zijn reeds genoemde essay over Rilke, waar het figureert in deze zinswending: '[...] – de god vervult hier de rol van hulpconstructie [...]'⁶². Vestdijks 'god' – met een kleine letter – is niet die van Hillesum; niettemin valt het de aandachtige lezer op dat de term bij beiden een opmerkelijk analoge rol vervult.

58 Carl J. Burckhardt, *Een ochtend bij de boekhandelaar*, vertaald door J. G. Gaarlandt, Amsterdam: Uitgeverij Balans, 1988, 12. De eerste uitgave is van 1943: *Ein Vormittag beim Buchhändler*, Basel: Schwabe.

59 *Het Werk*, 284.

60 *Het Werk*, 463.

61 Onder 'hulpconstructie' verstaat men bijvoorbeeld een bouwkeet, damwand of een steiger, die functioneren zolang het voor de bouwwerkzaamheden nodig is. Ik kan hier niet nagaan of en hoe frequent in de jaren 1930 het figuurlijk gebruik van deze uitdrukking in een literair-kritische context is geweest.

62 Vestdijk, 'Rilke als barokkunstenaar', in: *Lier en Lancet*, 122.

Vestdijks analyse van Rilkes poëzie is een oefening van literaire kritiek die past in het kader van de Rilke receptie in de jaren 1930. Dat zij door het essay 'onaangenaam getroffen' werd, is verklaarbaar, want Hillesum was geen critica, maar eerder een mooi voorbeeld van een Rilke epigoon die voornamelijk emotioneel bij Rilkes werk was betrokken. Wellicht komt deze zinsnede van de Doornse dichter over Rilke poëzie dicht bij hoe zij tegen háár dichter aankeek: '[...] de poëzie als volstrekt dwingende macht, die zichzelf bewijst en geen toelichting van haar waarde nodig heeft (een soort 'poëzie pure' in axiologische zin dus) [...]'⁶³.

Hillesum komt na 8 maart 1942 niet meer op Vestdijk terug, noch op diens essay.

Conclusie

De manier waarop Hillesum de woorden van Verwey heeft gebruikt, duidt niet alleen op een goed begrip van de betekenis van de verzen, maar ook op haar creatieve talent aan de woorden – het 'materiaal' – een nieuwe bestemming te geven.

De vraag in welke mate Verweys woordgebruik en inhouden in Hillesums dagboek en in haar opvattingen hebben doorgewerkt, is niet gemakkelijk te beantwoorden. De formulering 'doorwerken in' lijkt adequater voor de positie van Rilke, terwijl ik voor wat betreft Verwey een voorkeur zou hebben voor 'aansluiting vinden bij'.

Het hier aangestipte begrip 'chaos' verdient nadere studie. In Hillesums dagboek prevaleert de psychologische oriëntatie, het subject-gerichte gebruik. Zowel de chronologie als het verband met andere begrippen als 'vorm' en 'schrijven' kunnen meer licht werpen op de innerlijke logica van haar autobiografisch schrijven en kunnen helpen om de literaire kwaliteiten en de ethische krachten ervan te doorgronden. Gevat in termen van receptiegeschiedenis helpt dit het toen en het nu te begrijpen.

63 Vestdijk, 'In memoriam J. Slauerhoff', in: *Lier en lancet*, 165.

Bijlage

De volledige tekst van het besproken gedicht van Albert Verwey⁶⁴:

„HONESTUM PETIMUS USQUE”

Geschreven voor het Lustrum Concert van
het Amsterdams Studentencorps op 28 Juni 1937.
Muziek van H. Badings.

Er was een klagen
Van wind en regen
Rondom mijn muren.
Ik durf niet wagen
Te gaan op wegen
Naar naaste bureu.
Maar o verbazen !
Vlak voor mijn glazen
Hoog in een linde
Een kleine vogel
Wilde niet zwijgen.
Stormwind die blindde,
Striemende twijgen,
Nat op zijn vlogel, —
Hij zong gedurig
Luid vast en vurig
’t Lied ’t onberaamde
Tot ik mij schaamde.

De storm in de natuur is niet zo vreeslijk
Als de verdwaasdheid van de mens.
De wonden die zij slaat zijn ongeneeslijk.
Aan haat en nijd is nergens grens.

Ik hoor een klank
Die ik lang weet :
Een stem nog krank
Van enkel feed.

Lijdt gij dan niet? De wereld is verworden.
Zij rolt niet meer melodisch uit Gods hand.
Schone bevolkingen werden tot horden.

64 Uit: Albert Verwey, *Oorspronkelijk Dichtwerk*, deel II, 567-569.

Tot waanzin steeg het menselijk verstand.
Het vast gegrond verband van allen samen
Spatte uit zijn voegen en er is geen wet.
Er is geen schaamte meer en geen betamen,
Geen vaste straat waar elk zijn voeten zet.

De tijd klagen wij aan,
Wij die hem moeten lijden.
Wij weten niet waarheen te gaan
Noch hoe te strijden.

Als ooit ouden zo zongen,
Dan zongen nooit jongen
Hun dit na.
Of geen bevroede
’t Verscholen goede,
Vol van vertrouwen,
Op hoop van straks te bouwen
Slaan wij de chaos ga.
Vol eerbied voor ’t verleden
Hopen wij in dit heden
Sterk te zijn als ons voorgeslacht,
Wij willen de eeuwen vieren,
Maar niet onszelf ontsieren
Door laffe klacht.

Wie is zo sterk dat hij de chaos temt?
Wie kan het leed zien zonder schreiende ogen?

Niet wij: maar daarom juist voelen we ons voorbestemd
’Tot rustloos pogen,
Gij en wij saam, wij mochten doen,
Niet over-wijs, niet over-koen,
Naar ons vermogen.
Wie waarlijk leeft heeft in zijn hart
Ene onvernietigbare veer,
Een stille kracht die iedre weerstand tart.

Noem ons haar naam: spreek uit en leer
Wat sterker is dan ramp en smart.

Geen leer, geen naam: alleen de wil
Sterker te zijn dan leed en tijd.
Aanvaard uw taak, volvoer haar stil:
Heb lief en hoop en wees bereid.

Boven het leed, boven de tijd
Verrijst het onvervaard gemoed,
Dat weet dat iedere mensheid lijdt,
Maar draagt zijn leed en doet wat moet.

Boven de tijd, boven het leed
Heft zich de goede en schone daad,
Die klein mag zijn, want elk mens weet
Dat hij voor kleine taken staat.

Klein zij de taak, maar sterk de wil
Die haar met vaste trouw volvoert.
Wie zo doet heeft in zich zijn spil
Waarvan geen verdre chaos roert.

Als dan elkeen in eigen kring
Zo werkt, strek dan uw handen uit
En reikt ze tot in grootre ring
De bond van broederschap zich sluit.

Sluit aan tot ge als een enig volk
De tijd weerstaat die rukt en rijt.
Ontredt aan wolk en warrelkolk
De schoonheid van een nieuwe tijd.